

Poznání a jednání v sociální oblasti – variace na Weberovo téma¹

Chci se dnes věnovat otázce, která se opakovaně vynořuje ve filosofii, sociologii a metodologii vědy. Zasahuje jak do gnoseologie, tak i do etiky naší činnosti. Je jí – nejobecněji řečeno – vztah mezi poznáním a jednáním.

Při uvažování o jednání je třeba rozlišovat to, co je dostupné, co je zvládnutelné, to, s čím můžete něco udělat, od toho, co je nedostupné, co je mimo možnosti lidského zásahu. Velký Pražan Max Brod v závěru své autobiografie k tomu napsal: „Člověk se musí naučit rozlišovat mezi dvěma kategoriemi, ‚ušlechtilým neštěstím‘, na němž nedokáže nic zlepšit, s nímž nemůže nic pořádit a kde smí jenom pokorně doufat a věřit, – a ‚neušlechtilým neštěstím‘, kdy jsou na něho vloženy naléhavé povinnosti a činné úkoly... V této oblasti však má člověk úkol být aktivní. Odstranitelným zlům (...) nemá čelit ‚pokorou‘, nýbrž vlastní silou, takříkajíc jako delegát Boží.“ [Brod 1994: 320–322]

Pro instituce, které se zabývají sociálními a ekonomickými otázkami, je velice důležité přemýšlet hlouběji o tom, jaké problémy se skrývají za propojováním poznání „toho, co jest“, a formulacemi „toho, co býti má“, ve slovníku českého filosofa Emanuela Rádl. Vyjádřeno záměrně zjednodušeně a literárně: potřebuje prorok poznávat zevrubně svět, ve kterém žije? Potřebuje to dělat, aby nám mohl sdělovat, co máme dělat, o co máme usilovat? A naopak, může se chladný pozorovatel lidského světa vymanit z kontextu hodnot a kultur, ve kterých žije? Může být skutečně neutrálním, objektivním pozorovatelem a analytikem, takovým, jakým jsou do značné míry dobří přírodovědci?

Není to rozhodně jen akademická, ryze metodologická otázka. Odpovědi na ni totiž rozhodují o organizaci vědy, o nákladech a množství energie věnované zejména zjišťování „toho, co jest“, i o rozsahu a formě úsilí, které by mělo být věnováno stanovení „toho, co býti má“.

Obecnou otázku o vztahu mezi nenormativním a normativním poznáním sociální reality lze disgregovat do řady dalších, konkrétnějších otázek. Uvedu jen tři, které mě nejvíce trápí a na které bych chtěl odpovědět tak, jak nejlépe umím.

¹ Starší verzi zde otištěného textu Jiří Musil představil pod názvem „Poznání a etika v sociální oblasti – Variace na Weberovo téma“ dne 2. 12. 2009 na semináři Centra pro ekonomické a sociální strategie (CESES UK). Později tuto přednášku přednesl pod názvem „Vztah mezi poznáním a jednáním – problém nejen sociologie“ na 116. gellnerovském semináři 16. listopadu 2011. Publikovaná verze rukopisu je datována 13. 11. 2011 a obsahuje dvě verze závěrů, z nichž zde uvádíme tu, kterou autor opatřil komentářem „opravené závěry“. Text byl v redakci SČ standardně korigován po jazykové stránce a bylo doplněno několik odkazů na citovanou literaturu.

1. Začnu poznáním. Co je vlastně *objektivní poznání* sociální skutečnosti? Je takové objektivní poznání sociální reality možné?
2. Mohou být pro dosažení spolehlivých poznatků o sociálních skutečnostech vzorem postupy používané v přírodních vědách? Nebo je nutno použít postupů jiných, odlišných?
3. Jaký je vztah mezi přáním rozumět společnosti a přáním měnit ji? Potřebuje jedno druhé? A konkrétněji: může a má být „rozumění“ společnosti ostře odděleno od úsilí změnit společnost nebo některou z jejích stránek, anebo nemáme o takové oddělování vůbec usilovat?

Odpovědi na uvedené otázky mají jednak filosofickou stránku, jednak sociologickou, která však není obvykle dostatečně vnímána. Nejdříve proto několik slov k ní. V procesu diferenciacie činností dochází v tzv. moderních společnostech k tomu, že se oddělují stále častěji ti, jejichž úkolem je poznávat (statistickí, informaticí, analytici), od těch, kdo mají formulovat doporučení, kdo odpovídají na to, co se má dělat (*opinion leaders*, vizionáři, proroci), a také ti, kteří o tom, co se bude dělat, rozhodují (především politici). Každá z těchto skupin si přirozeně vytváří postupy, které jí pomáhají řešit úkoly, před kterými stojí. Je zde však ještě další sociologický kontext. Jednotlivé vědní obory prospívají v různých kulturách a společnostech podle toho, jak je tyto kultury a společnosti přijímají a podporují. Ernest Gellner ve své kritice Karla Poppera vytýkal svému mentorovi, že nevnímal tuto sociologickou podmínku vědy a jejích jednotlivých oborů.

Pokus o odpověď na první otázku – budu jí věnovat nejvíce pozornosti

Historie sociálních věd ukazuje, že původně byly všechny jen a jen „praktické“. Jejich cílem byly především hodnotící soudy o vybraných hospodářsko-politických opatřeních státu. Byly „technikou“ asi v tom smyslu, v jakém jsou jí klinické disciplíny medicíny. Tento přístup se postupně měnil a začaly se alespoň zčásti oddělovat činnosti zaměřené na poznání toho, „co jest“, od toho, „co být má“.

Ten proces díky rostoucí dělbě práce uvnitř sociálních věd pokračoval dál a v první polovině 20. století převládalo stanovisko, které vyjádřil Max Weber: chtějí-li sociální vědy být skutečnými vědami, musí se jasně oddělovat poznání na jedné straně a hodnocení a doporučení k jednání na straně druhé. Společenské vědy takto chápané nemohou nikomu říkat, co „má“ dělat, nýbrž jen to, co „může“, a za jistých okolností nanejvýše to, co „chce“ dělat.

Tato zdrženlivost byla důsledkem odmítnutí dvou silných myšlenkových proudů, které tehdy ovládaly pojetí sociálních věd. Prvním byly různé formy hegelianismu včetně marxismu, druhým byly různé varianty historicismu a evolucionismu. Oběma byl společný sociologický objektivismus, který hájil myšlenku, že můžeme poznat obecně platné zákony vývoje společnosti jako celku a na základě toho pak můžeme předvídat i budoucí stavy společnosti. Příkladem byla racionalistická eschatologie Hegelova, ale také Comtův zákon tří stadií. Skrytým axiomem obou těchto filosofii byl optimistický názor, že to, co nejloubeji

a deterministicky řídí vývoj společnosti, je nejen nutné, nýbrž i dobré. Jak jsem si nedávno díky Janu Sokolovi uvědomil, byli i odvážlivci, kteří by byli ochotni říci, že dobré může být v dlouhodobé perspektivě i nutné. Ostatně, co je prezidentské heslo starého Československa „Pravda vítězí“?

Jak hegelianismus, tak pozitivistický evolucionismus i romantický historicismus zdůrazňovaly těsné sepětí, ne-li přímo jednotu poznání a hodnocení, teorie a praxe. Každý z poněkud jiných důvodů.

Ke konci 19. století a začátku století 20. se situace z pohledu naší otázky změnila. Stalo se to díky obnovení Kantovy filosofie novopozitivismu, ale zejména proto, že se hroutila tradiční společnost s ustálenými mravními a hodnotovými kánony. Kant poznání skutečnosti a jednání ostře odděloval. Zdůrazňoval rovněž, že teoretické a empirické poznání samo o sobě k činu nevede. Také z poznání skutečnosti nevyplývá jednoznačně jen jeden správný směr akce.

Novopozitivisté pak byli přesvědčení, že stále se zvětšující množství znalostí nám bude stále více umožňovat účinné, ale dílčí zásahy do společenské reality. Tato idea měla řadu důsledků, mimo jiné vedla ke konceptu sociotechniky, ke koncepci aplikovaných sociálních věd aj. Ale i tato větev myšlení, kterou předznamenal svými pracemi již ekonom Carl Menger, svou kritikou historické metody oddělovala metody ekonomické teorie od metod ekonomické praxe a kategoricky odmítala etické pojetí politické ekonomie, jak to činily historické ekonomické školy. I pro novopozitivisty nebylo tudíž možné odvodit z toho, „co jest“, to, „co být má“. Byly ovšem výjimky (Neurath).

Weber celou tuto složitou situaci promyslel způsobem, který dlouho téměř zcela určoval metodologii vážně myšlených sociálních věd. Citát: „Neexistuje nějaká zhola objektivní vědecká analýza kulturního života (...) není analýza sociálních jevů bez speciálních a jednostranných hledisek, podle nichž jsou ať již vědomě nebo nevědomě vybírány předměty bádání a podle nichž jsou také analyzovány a vykládány.“ [Weber 2009: 27; překlad autora]

A pokud jde o tato hlediska, čili hodnoty, nejde podle něho o pouhé alternativy, ale o nepřeklenutelný konflikt hodnot – Weber tak jako J. St. Mill zdůrazňoval to, co označil jako polyteismus hodnot. Dnes bychom řekli *pluralitu životních orientací, způsobů života a tudíž i hodnot*. Nelze podle něho také odvodit „návody pro praktické hodnocení z vývojových tendencí“. A dále:

„Nemůže být úkolem nějaké empirické vědy nalézat závazné normy a ideály, a tím dávat recepty praxi.“ [Weber 2009: 9; překlad autora]

Důležitá podotázka: K čemu je tedy vědění, věda?

Věda, a hlavně přírodní vědy nám – podle soudu většiny soudobých metodologů vědy – dávají odpověď na otázku, co máme dělat, když chceme ovládat život technicky. Chceme-li to však a má-li to koneckonců smysl, se již vymyká jejich možnostem. Nicméně technické ovládnutí života, přežívání, není podle mého

soudu nedůležitá funkce v našem typu společnosti a kultury. Toto je technická kultura a ověření technickou praxí je v takovém typu kultury silným kritériem pravdivosti, ať se nám to líbí nebo ne.

Věda, a v tom se asi shodneme, je hlavně nejdokonalejším prostředkem orientace ve skutečnosti, je znalostí techniky ovládnání života, vnějších věcí a dokonce i jednání lidí pomocí předpovědí a kalkulace. Jaký je tedy smysl vědění, poznání, které nám mohou přinést sociální vědy? Weber svůj názor, který pokládám i dnes za platný, shrnul takto:

1. Sociální vědy ukazují na základní hodnotící východiska, z nichž vycházejí sobě protichůdné názory. Nemýlíme se totiž jen o protivnících, nýbrž často i o tom, co sami chceme.
2. Věda může a má odvodit pravděpodobné důsledky hodnotících stanovisek, jež vyplývají z jistých základních axiomů.
3. Věda může a má zjišťovat faktické důsledky, k nimž realizace určitého programu pravděpodobně povede.
4. Takové zjištění má velikou hodnotu etickou, neboť umožňuje vznik nového etického postoje. Žádá totiž domyslit co nejdůkladněji důsledky našich rozhodnutí a činů. Weber tento postoj nazval *etikou zodpovědnosti, kterou stavěl proti etice přesvědčení*. Dobré úmysly mohou skutečně také vést do pekla.

Myslím, že bych k tomu přidal ještě několik bodů, které formulovali někteří kritikové Weberova stanoviska. Na prvním místě je to názor, že je stále důležité oddělovat záměrně ideologické, o důkazy se neopírající, často subjektivní stanoviska od stanovisek, která se snaží kontrolovat v největší míře ideologické, subjektivní a často i úzce zájmové vlivy v procesu poznávání. To však nevylučuje postoj, který zdůrazňoval zejména Gunnar Myrdal.

Podle něho názor, že může existovat vědecké poznání, které by vzniklo bez jakéhokoliv hodnocení, je naivním empiricismem. Myrdal soudí, že jediným řešením je otevřeně „přiznat barvu“. *Provádět analýzu s použitím všech známých pravidel logiky vědeckého výzkumu, ale také s uvedením hodnotové pozice, kterou badatel hájí.*

Avšak existují kritické názory přesně opačné. Pocházejí zejména z řad logického pozitivismu a analytické filosofie, podle kterých „je ve všech vědách platná stejná logika vědeckého výkladu“ (Ernest Nagel: *The Structure of Science* [Nagel 1961]) a podle kterých pronikání „vztahu k hodnotám“, čili nemožnost dosáhnout úplné objektivity poznání, není ničím specifickým pro sociální vědy.

Přikláním se ke stanovisku, že *analýza lidského jednání nemůže být prováděna stejným způsobem jako analýza chování fyzikálních nebo chemických objektů*. Jednání je pojem, který se vymyká pozitivisticko-behavioristické filosofii. Přikláním se rovněž k stanovisku, že člověk je bytost jednající (*acting*). Jednající ovšem v trvale měnícím se prostředí, a proto, aby bylo jeho jednání úspěšné, musí znát strukturu i procesy svého prostředí, a to i společenského. Myslím si, že větší část poznatků o našem společenském prostředí a o kultuře má povahu něčeho, jako je mapa, která nám umožňuje orientovat se, vyhnout se překážkám, ale neříká nám, kam jít.

Pokus o odpověď na druhou otázku – mohou být přírodní vědy vzorem pro sociální?

Přírodovědecký model aplikace vědy v praxi, tak jak byl pochopen v minulosti sociology, nebral v úvahu jak ontologické rozdíly mezi „přírodou“ a společností, tak ani rozdíly mezi povahou přírodovědeckého a společenskovědního způsobu poznávání, tj. nebral v úvahu jak ontologické, tak i gnoseologické rozdíly mezi oběma způsoby poznávání. K ontologickým patří odlišná míra *historicity*, tj. role času, a to, že součástí sociální reality jsou také vědomí lidí a jejich obsahy, čili *reflexivita*. K druhým, tj. gnoseologickým, patří neodstranitelný *perspektivismus* společenských věd, působící na výběr témat, na výběr metod a forem analýzy. Novokantovci označovali za zdroj tohoto perspektivismu nezbytné *vztahování k hodnotám*. V současné době bychom jednodušeji a sociologicky zdůraznili *kulturní orientaci, hodnoty, skupinové zájmy, aktuální problémy*, před kterými stojí jednotlivé společnosti, apod.

Představa, že vznikne „přírodní věda o společnosti“, kterou bude možno aplikovat v praxi podobně jako přírodní vědy, se rozpadla především díky tomu, že po téměř století trvajícím úsilí bylo objeveno velmi málo sociologických zákonů, ne-li žádné sociologické zákony s obecnou platností, zejména žádné obecně platné vývojové zákonitosti. Společnosti a kultury jsou mnohem různorodější, než předpokládali otcové sociologie. Universalie možná existují na velmi elementární úrovni, snad na biopsychologické či sociobiologické.

A za druhé, podobnost mezi přírodními vědami a sociálními vědami byla zpochybněna také proto, že se začalo odmítat „inženýrské“ pojetí aplikace sociologických poznatků, které by se v rukou expertů mohly stát nástrojem sociálního inženýrství. Taková aplikace je snad možná při řešení dílčích sociálních problémů, kdy se zároveň předpokládá stabilita základních struktur a institucí dané společnosti. Ve vážných a zlomových situacích je sociální inženýrství, myslím, nepoužitelné. V nich, jak ukázala historie velkých transformací, uspěje kombinace hluboké znalosti situace s pevným a kreativním přesvědčením o cílech zamýšlené změny. Je to vždy do značné míry onen známý „skok do neznáma“, je to vždy tvoření nových pravidel a struktur.

Není nutno odvolávat se na Diltheyovo oddělení věd přírodních a kulturních, abychom zdůvodnili, že existuje významný rozdíl mezi přírodními vědami společenskými a humanitními. A přitom není současně pochyb o tom, že i sociální vědy používají celou řadu postupů, které jsou charakteristické pro vědy přírodní. I v nich jsou prezentovány dobře definované hypotézy, které lze empiricky testovat, i v nich existují práce s dobře operacionalizovanými pojmy a s přesnými měřeními, i v nich lze nalézt mnoho prací opírajících se o pečlivá pozorování, která může kdokoliv kontrolovat, i v nich se uplatňují sofistikované a přísné pojmové struktury, i v nich lze nalézt společná vědecká paradigmata, akceptovaná vědeckými komunitami-školami. Ale, jak smutně poznamenává Gellner, nedaří se jim to, co udělalo přírodní vědy silnými: spolehlivé predikce [Gellner 1985]. Sofistikované modely, zejména v ekonomii, podle mého soudu často neod-

povídají empirické realitě, v řadě případů jsou tyto modely, spojené s rafinovanými aparáty, chybně autory považovány za obrazy reálné skutečnosti, a nikoliv za konstrukce. Paradigmata existují, ale jen v subkomunitách, spíše jsou patrné rozpory a rozdíly často i v základních přístupech, a zejména je zřejmé, že sociální vědy nejsou kumulativní na rozdíl od věd přírodních, kde lze hovořit o pokroku v poznávání a ovládání reality.

Odpověď na třetí otázku, která je pokusem vyjádřit osobní názor na celou věc

Dlouhá osobní zkušenost ze spolupráce s architekty, urbanisty, ale také hygieniky, tedy s lidmi, jejichž povolání směřovalo spíše k činům, k jednání než vědění, mi umožnila vidět složitost a obtížnost otázky, kterou se dnes zabýváme.

Začnu opět úvahou historicko-sociologickou, která má podobu jakési hypotézy. Poměr mezi vahou a významem poznávání toho, „co jest“, a tím, „co by být mělo“, se v lidských dějinách měnil. Lze vyslovit obecný předpoklad, že sekulárně se stupeň determinace – tj. v podstatě omezování – jednání průměrného jedince faktory vnějšího prostředí a zčásti i vnitřního prostředí (tj. společenskými faktory, např. v oblasti reprodukce) snižoval. Vyjádřeno statistickými pojmy: stupeň volnosti lidského jednání vůči přírodnímu prostředí se pomalu zvyšoval. Celý tento proces, je-li tato hypotéza adekvátní, byl nastartován zřejmě klíčovou okolností začátku lidských dějin. Tou je poměrně slabý vliv genetického vybavení *Homo sapiens* regulujícího jednání i chování lidí. Tento slabý, případně neurčitý genetický kód musel být nahrazen – měl-li tento druh přežít – regulativy a pravidly sociálně-kulturními. Ty měly buď povahu morálních zákazů, toho, co se nemá dělat, anebo doporučení, co se má dělat. Tím se otevřela cesta historického vývoje druhu, už nikoliv jen biologická evoluce. Vznikl tvor, který vedle nepochybně existujících biologicky založených instinktů začal vytvářet pravidla, instituce, společnost. Vznikla také nesmírně bohatá varieta lidských kultur, jazyků atd. Zkratkovitě řečeno, byl to otevřený, kreativní a „nedokončený“ – skoro bych chtěl říci „nepřirozený“ – druh, který *byl schopen intencionálně jednat*.

Na tuto teorii navazují některé soudobé teorie jednání, např. českého právního filosofa Oty Weinbergera, který emigroval do Rakouska v roce 1968 [Weinberger 1997]. Protože Weinberger vycházel rovněž z Weberovy metodologie, není pro mne problém s ním souznít. Poněkud jeho koncepci doplňuji. Z hlediska našeho tématu lze nejdůležitější myšlenky této teorie shrnout takto:

1. Člověk je bytost schopná jednat. Nejde ovšem o chování v behavioristickém pojetí. Jeho jednání je ve velké míře určeno informacemi a jejich zpracováním. Jestliže hovoříme o jednání, říkáme tím, že jde o jednání směřující k dosažení cílů. Člověk jednajícím je nutně tvor intencionální.
2. Člověk je bytost společenská a na společenství je fyzicky a psychicky vázán i vývoj lidského jedince. Společnost mu umožňuje přežití a zároveň mu ote-

- vírá cesty k nevyzkoušeným typům jednání. Současně ho však také reguluje. Člověk se pohybuje ve složitém prostoru příkazů a volnosti.
3. Poznání slouží jednání. S Popperem bychom mohli říci, že „život je řešením problémů“. Praxe má podle mého soudu gnoseologický primát. Primárním účelem snahy o poznání – a tudíž i o vědu – je dát k dispozici vědění jakožto spolehlivější základ jednání, než je přejatá tradice, zvyk atd. Je v tom od začátku prvek racionality dosahování cílů. V tzv. moderní době tento element weberovské *Zweckrationalität* nabývá na stále větším důrazu.
 4. Struktura empirického poznání je utvářena tak, že může být použita k řízení jednání: je zaměřena na zkoumání příčinných vztahů. Jejich znalost může být použita k vyhledávání prostředků sloužících dosažení zamýšlených cílů.
 5. Jazyk je mimo jiné také prostředkem řízení jednání při rozhodování a zároveň je prostředkem mezilidské koordinace chování.
 6. Procesy poznání jsou na jedné straně duchovní povahy (konstruování hypotéz, analytické zkoumání), na druhé straně jsou to také aktivní činnosti, např. pozorování, experimenty, testy.
 7. Neplatí jen, že je třeba vědět, abychom mohli efektivně jednat, ale i obráceně, že aktivní činnosti jsou ověřováním našich domněnek, teorií.
 8. Naše jednání a jeho efektivnost jsou testovány mimo jiné pohledem zpět. Pravdivost našich představ o stavu věcí je testována výsledky našeho jednání. Je to jakási zpětná vazba, potvrzující nebo vyvracející správnost našich představ o tom, jak se věci mají. Jestliže na jedné straně platí, že vytváříme své dějiny, tak také platí, že dějiny nám říkají, jak jsme byli kognitivně úspěšní (pravdiví) ve svých představách na začátku jednání.

Odpověďmi na tři podotázky, které jsem si položil v této poslední části, ji celou uzavírám.

Na otázku, jaký je vztah mezi přáním rozumět společnosti a přáním měnit ji, odpovídám tedy takto:

Přání měnit sociální život a řešit jeho problémy je primárním stimulem společenských věd, ale toto přání měnit život, vytvářet modely budoucností nebo vize budoucnosti, je něčím odlišným než poznávání. Je nutno je rozlišovat a metodicky oddělovat; proces poznávání by neměl být „znečišťován“ našimi přáními.

Přání měnit, jednat, působí ovšem na to, co chci poznat. Zde platí weberovská Wertbeziehung, ale zároveň platí, že úspěšnost jednání závisí na úrovni našeho vědění, na kvalitě mapy, kterou budeme mít k dispozici. Jde tedy o oddělené, avšak vzájemně se doplňující aktivity.

Z předchozího vyplývá do značné míry i další odpověď: z hlediska metodického a sémantického. Poznání a jednání jsou dvě odlišné činnosti, dokonce lze říci, že by měly být oddělovány velmi jasně, avšak z hlediska obsahového, tj. tematického, navzájem intenzivně interagují.

Jiří Musil

Literatura

- Brod, Max. 1994. *Život plný bojů*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky.
- Gellner, Ernest. 1985. *Relativism and the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nagel, Ernest. 1961. *The Structure of Science. Problems in the Logic of Scientific Explanation*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Weber, Max. 2009. *Metodologie, sociologie a politika*. Vybral, uspořádal a přeložil Miloš Havelka. 2. vydání. Praha: OIKOYMENH.
- Weinberger, Ota. 1997. *Alternativní teorie jednání: zároveň kritický rozbor praktické filosofie Georga Henrika von Wrighta*. Praha: Filosofia.